

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний заклад «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

ДО НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

«ПРАКТИКУМ З ЛОГОПЕДІЇ»

*для здобувачів вищої освіти 3 року навчання
за першим (бакалаврським) рівнем зі спеціальності:
012 Дошкільна освіта, освітньої (освітньо-професійної)
програми: «Дошкільна освіта.
Спеціалізація Логопедія»*

Одеса – 2023

УДК 376.36

К 12

Розглянуто на засіданні кафедри сімейної та спеціальної педагогіки і психології, протокол від 30 березня 2023 року № 8а

Рекомендовано до друку вченою радою ДЗ «Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського»
Протокол від 27.04. 2023 року № 11

Р е ц е н з е н т и:

О. Г. Бабчук – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри сімейної та спеціальної педагогіки і психології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Конспект лекцій до дисципліни «Практикум з логопедії» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 012 Дошкільна освіта, додаткової спеціальності 016 Логопедія / Розробник Г. К. Кавіліна. Одеса: ДЗ «ПНПУ ім. К.Д. Ушинського», 2023. 60 с.

© Кавіліна Г. К., 2023

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Тема 1. Онтогенез дитячого мовлення.....	5
Тема 2. Виразність мовлення та порушення фонематичного слуху.....	14
Тема 3. Артикуляційні ознаки звуків мови. Опорні звуки для постановки приголосних.....	24
Тема 4. Порушення вимови свистячих звуків та її виправлення.....	32
Тема 5. Використання логопедичних зондів при постановці звуків.....	52
Тема 6. Логопедичне обстеження дітей дошкільного віку (за допомогою мовленнєвої картки).....	56
Рекомендована література.....	59

ВСТУП

Вивчення навчальної дисципліни «Практикум з логопедії» є формою корекційної освіти студентів педагогічного факультету. Це зумовлено рядом факторів: по-перше, необхідністю сформуванню у студентів необхідні знання, які є чинниками їх професійної підготовки до практичної діяльності; подруге, ознайомити їх із симптоматикою різних мовленнєвих порушень у мовленні дітей; по-третє, вчити своєчасно виявляти порушення мовлення, їх диференціювати, підбирати необхідні ефективні прийоми роботи

Мета навчальної дисципліни: «Практикум з логопедії» – допомогти сформуванню у студентів уявлення про систему логопедичної роботи в закладах дошкільної освіти, а також утворити практичні вміння та навички логопедичної діагностики та корекції порушень звукової сторони мови у дітей дошкільного віку з різною мовленнєвою патологією.

Очікувані результати вивчення дисципліни: знати: сутність різноманітних логопедичних технологій корекційної роботи, важливість проведення корекційних вправ у роботі з дітьми з тяжкими порушеннями мовлення, володіти понятійно-категоріальним апаратом з урахуванням складності визначення та застосування категорій у сучасній науці і практиці логопедичного обстеження і корекції в осіб з вадами психофізичного розвитку; вміти: поєднувати в навчально-корекційному процесі елементи традиційних та інноваційних педагогічних технологій; використовувати надбання педагогів-новаторів, опираючись на діалектику взаємоперетворення інновацій і традицій; розробляти та впроваджувати нововведення в корекційній роботі з дітьми-логопатами; створювати розвивально-корекційне середовище, використовуючи інноваційний дидактичний матеріал для навчання дітей з вадами мовлення в закладах дошкільної освіти.

Тема 1

ОНТОГЕНЕЗ ДИТЯЧОГО МОВЛЕННЯ

Мета: *розкрити питання розвитку мовлення в онтогенезі, періодичність розвитку мовлення і становлення звуковимови, етапи розвитку мовлення і їхній зміст.*

План

1. *Розвиток мовлення в онтогенезі.*
2. *Становлення звуковимови.*
3. *Періодичність розвитку мовлення, його етапи.*
4. *Розвиток лексико-граматичних конструкцій та зв'язного мовлення у ранньому віці*
5. *Етапи становлення зв'язного мовлення*

Зміст лекції

1. Розвиток мовлення в онтогенезі.

Мовлення кожної дитини має свої індивідуальні особливості, які відображають її неповторність, умови розвитку, середовище, в якому вона перебуває, культуру спілкування в сім'ї тощо. Але разом з тим розвиток кожного малюка проходить спільні для всіх етапи формування, становлення та розвитку мовленнєвої діяльності.

Мовлення – це, набута внаслідок наслідування, можливість відтворювати артикуляційні позиції у поєднанні з голосоутворювальною функцією організму дитини. Розвиток мовлення дитини в процесі онтогенезу паралельно з фізичним і розумовим є показником її загального розвитку. Мовлення розвивається в процесі онтогенезу (індивідуального розвитку організму від моменту народження до кінця життя) паралельно з фізичним і розумовим, воно є показником загального психофізичного розвитку. Засвоєння дитиною рідної мови відбувається згідно з точно визначеними закономірностями та характеризується рядом рис, загальних для всіх дітей.

Для розвитку мовлення дитини дуже важливим є наявність повноцінного слуху. Слуховий аналізатор починає функціонувати вже з перших годин життя дитини. Перша реакція на звук проявляється у дитини розширенням зіниць, затримкою дихання, деякими рухами. Потім дитина починає прислухатися до голосів дорослих та реагувати на них. Надалі також у розвитку мовлення дитини велику роль відіграє слух.

Дитина опановує вміння підпорядковувати діяльність свого артикуляційного апарату до сигналів, що надходять від слухового аналізатора. За допомогою слуху дитина сприймає мовлення оточуючих, наслідує його і контролює свою вимову.

У глухих від народження дітей не розвивається наслідування мовлення довколишніх. Белькіт у них з'являється так само, як і у дітей з нормальним слухом, але він не отримує підкріплення з боку слухового сприйняття і тому поступово згасає. Саме тому без спеціального педагогічного впливу мовлення глухих дітей не розвивається.

У ранньому віці дитина сприймає звуки, склади та слова оточуючих нечітко, спотворено. Тому діти змішують одну фонему з іншою, погано розуміють мовлення. Дуже часто діти не помічають своєї неправильної вимови, тому вона стає звичною, стійкою і потім долається з великими труднощами.

Зір також має важливе значення у розвитку мовлення дітей. Важлива роль зорового аналізатора у виникненні мовлення та його сприйнятті підтверджується тим, що сліпі від народження діти починають говорити значно пізніше. Зряча дитина уважно спостерігає за рухами язика та губ мовців, намагається повторювати їх, добре наслідує перебільшені артикуляційні рухи.

У процесі розвитку між слуховими, зоровими та іншими аналізаторами виникає система умовних зв'язків, яка поступово розвивається і зміцнюється повторюваними зв'язками.

2. Становлення звуковимови.

Прослідкуємо послідовність становлення звуковимови дитини. У перші місяці життя артикуляційний апарат немовля ще не пристосований до процесу звукоутворення. Для цього повинні бути сформованими ключові *передумови*. Насамперед відбувається інтенсивне тренування органів артикуляції в процесі плачу дитини, прийому їжі, емоційного реагування на контакт із навколишніми. Дослідження науковців (Є. Архипової, О. Вінарської та інших) засвідчили, що в процесі грудного вигодовування у дітей формуються передумови до вимови голосних ([a], [o], [y]), губно-губних ([б], [п], [м]), губно-зубних ([в], [ф]) передньоязикових ([і], [т], [п'], [д']) звуків. Цьому сприяє набуття органами артикуляції певного положення в процесі смоктання, при цьому відбуваються активні рухи кінчика язика і губ.

У період формування навички пити рідину із чашки відбувається довільна підготовка органів артикуляції до вимови голосних ([e], [и], [і]) та задньоязикових ([г], [к], [г']) звуків. Це пов'язано із фізіологічними рухами ковтання, розслаблення та активізації м'язів кореня язика і всього піднебінно-глоткового комплексу. В цей період у дітей формується вміння контролювати та узгоджувати діяльність усіх органів, що входять до складу артикуляційного апарату.

Наступним важливим моментом є навчання дитини їсти з ложки – ця складна фізіологічна діяльність можлива лише при узгодженості рухів усіх м'язів язика. В результаті формується готовність артикуляційного апарату до вимови найскладніших фонем ([с], [з], [ц], [дз], [ш], [ж], [ч], [дж], [й], [л], [р]). Всі ці дії є результатом наслідування артикульованого мовлення, жування, ковтання та міміки дорослих.

3. Періодичність розвитку мовлення, його етапи.

Перші мовленнєві дії дитини проявляються у вигляді гуління – специфічної голосової реакції, пов'язаної з рефлексорними, хаотичними, нестабільними рухами органів артикуляції

в поєднанні з ротовим видихом (рідше вдихом) та голосоутворенням. Це перші спроби голосу, знайомство з варіантами його звучання. В результаті у дитини розвивається рухливість артикуляційного апарату, голосові навички, диференціація на слух власного і чужого голосу. Все це є обов'язковими передумовами розвитку експресивного мовлення.

Показником нормального мовленнєвого розвитку дитини в 2-3 місяці є поява різних видів крику; поява слабких горлових звуків типу «ах», «ех», «ух»; інтенсивне утворення спонтанних звуків; поява агукання; реагування комплексом пожвавлення на обличчя рідної людини.

У 4-6 місяців дитина агукає, гулить, белькоче, навіть тоді, коли до неї не звертаються; чітко диференціює склади; скрикує від радості; сміється при зверненні до неї; з'являються звуки, що виражають напругу при певних рухах; охоче слухає звернене до неї мовлення; провокує дорослого на спілкування, проявляє ініціативу; намагається «заговорити», «зав'язати бесіду». Всі ці прояви первинної комунікації зумовлені потребою дитини у спілкуванні.

У віці п'яти-шести місяців гуління у дитини згасає, плавно переходячи на новий етап – дитячий белькіт, який за свою структуру є значно складнішою домовленнєвою діяльністю. Дослідження психолінгвістичної науки свідчать, що саме в цей період можливе оволодіння дитиною фонетичною системою рідної мови або мови, яку вона чує. Із зростанням комунікативної потреби, поступовим засвоєнням фонемного складу рідної мови у словнику дитини з'являються перші стійкі слова, що співвідносяться з конкретним значенням. Саме тому подальший розвиток перцептивного рівня слухового сприймання є передумовою активного збагачення словника. У півтора роки дитина зазвичай починає вимовляти усі голосні звуки, хоча і не завжди чітко. Їй доступні багато приголосних звуків [м, п, б, д, г, т, н, в, ф, х], а також звук [й]. До кінця третього року життя покращується звуковимова, майже зникає пом'якшення приголосних звуків.

Науковці (О. Гвоздєв, О. Мастюкова, М. Швачкін та ін.) вказують, що нормативне засвоєння звукової сторони мовлення відбувається у такій послідовності:

- ❖ голосні [а], [о], [у];
- ❖ приголосні [м], [п], [б];
- ❖ голосні [і], [е], [и];
- ❖ тверді приголосні [к], [г], [х];
- ❖ м'які приголосні [г'], [д'], [н'], [л'], [с'];
- ❖ тверді приголосні [н], [д], [т], [ф], [в];
- ❖ напівпом'якшені приголосні [к'], [г'], [х'], [ф'];
- ❖ м'які приголосні [з'], [ж];
- ❖ тверді приголосні [с], [з], [ч], [ш], [ж], [ц], [дз], [дж];
- ❖ звукосполучення (шч);
- ❖ тверді приголосні [л], [р];
- ❖ м'який приголосний [р'].

Процес засвоєння складової структури слів є складним, тому навіть у двох- трьохрічному віці складова структура багатоскладових слів у мовленні дитини є порушеною (спрощення структури шляхом опускання складів з середини слова, їх заміна і спотворення). Однак надалі в процесі щоденної мовленнєвої діяльності ці помилки усуваються. До закінчення 3 року життя дитина з нормальним мовленнєвим розвитком повністю оволодіває структурою чотирискладових слів.

4. Розвиток лексико-граматичних конструкцій та зв'язного мовлення у ранньому віці.

Наступною важливою ланкою, яка неодмінно має бути сформованою в процесі онтогенезу мовленнєвої діяльності, є лексичний компонент. У ранньому віці розвиток лексики немовляти тісно пов'язаний з його пізнавальною діяльністю, розвитком уявлень про довколишнє і відображає процес формування понять. В результаті безпосередньої взаємодії з предметами, їх ознаками і діями з ними, людьми та явищами виникає мовленнєва та немовленнєва діяльність дитини. Пізнаючи навколишній світ, дитина спочатку засвоює масу незрозумілих для неї

слів, пов'язуючи їх з певними предметами, ознаками, діями, станами, з якими взаємодіє в процесі комунікації.

В 7-9 місяців малюк відгукується на своє ім'я; на прохання батьків показує знайомі іграшки, предмети; цокає язиком, якщо цього навчив дорослий; в 9 місяців може сказати перше слово «баба», «мама», «дай». У дитини 10-12 місяців з'являється белькіт-монолог; вона лепече склади, схожі на короткі речення; наслідує звуки, якщо дорослий спонукає до цього; хитає головою («ні»), якщо чогось не хоче

В період до кінця першого року життя у дитини домінує пасивне мовлення, тобто вона розуміє зміст, але відтворює лише невелику кількість слів. Сприймаючи нове слово, дитина співвідносить його з певним предметом, а потім вчиться вимовляти. Перші слова зазвичай нестійкі, можуть надовго зникати з активного словника, замінюватися іншими, а потім знову з'являтися. Для повноцінного оволодіння словом має бути сформована потреба у спілкуванні і практика його використання.

Перші осмислені слова, які вимовляє дитина, з'являються у неї в кінці першого – на початку другого року життя. Переважно вони складаються з губних та зубних приголосних у поєднанні з голосними – це склади, що можуть багаторазово повторюватися (ба-ба, ма-ма, па-па тощо). Ці слова вживаються для озвучування певної потреби дитини, позначення дискомфорту або якогось бажання. Дитина вимовляє 5-10 осмислених слів; реагує голосом на музику; відгукується на своє ім'я і на прохання «Дай мені»; махає рукою, прощаючись з дорослим; розуміє заборону «ні», «не можна»; на прохання дорослого знаходить і приносить знайомий предмет; показує пальцем на те, що її зацікавило, чекає коментаря дорослого.

Перші слова, які вимовляє дитина, мають настільки широкий смисловий діапазон, що можуть трактуватися як еквіваленти фраз, через що і отримали назву однослівних фраз або «голофраз» (О. Гвоздев, 1961, Н. Лепська, 1997, Н. Цейтлін, 2000, К. Nelson, 1973, 1996, Е. Bates, I. Bretherton, L. Snyder, 1988). Серед них переважають предметні слова, які, не зважаючи на зовнішню схожість, не є іменниками. На цьому етапі вони

ще не мають граматичного значення і мають досить широке смислове поле. Одне слово «мама» може означати «де моя мама?», «я хочу до мами», «мама прийшла», «мамо, подивись на мене». Цей період характеризується підвищеною увагою дитини до мовлення оточуючих, бажанням їх наслідувати, а тому помітно зростає її власна мовленнєва активність.

Перші самостійні слова здебільшого багатозначні і позначають цілий ряд тотожних понять: «бум» – гуляти, машина, їхати; «бах» – упасти, лягати спати, лежати; «ляля» – власне сама дитина, чужа дитина, лялька, будь-яка іграшка. Цей етап розвитку дитячого мовлення ще називають стадією «слово – речення», тому що дитина виражає свої думки одним словом, вкладаючи в нього зміст речення. На кінець першого року життя активний словник дитини налічує приблизно 15-20 слів.

В наступний період (від 1,5 року до 2 років) спостерігається суттєве збільшення активного словника дітей, з'являються перші речення, до складу яких входять цілі та аморфні слова. Комунікація стає більш активною і двобічною – дитина вже не чекає, коли до неї звернуться, а сама ініціює звернення, коли чогось хоче. У висловлюванні переважають прості, граматично неформлені фрази з двох-трьох слів. Відбувається розчленовування звукокомплексів на частини, які вступають між собою в різні поєднання (киця няв, киця бах, киця біг, киця ма).

На прохання дорослого дитина подає певні предмети, вказує на знайомі обличчя, тварин, іграшки. Вона знає своє ім'я, впізнає себе у дзеркалі. Протягом другого року життя у дітей за умов звичайного онтогенезу відбувається поступальне збагачення словникового запасу. Формується експресивне мовлення, слова і звукосполучення стають осмисленими одиницями мовленнєвого спілкування.

Словниковий запас дитина на початку сягає приблизно 20-30 слів, до кінця другого року – 200-400 слів. Це здебільшого іменники, що означають предмети ігрової і побутової тематики, а також дієслова, що означають прості дії.

Третій рік життя є надзвичайно активним у якісному зростанні показників мовленнєвого розвитку. Це – період «чо-

мусиків», коли дитині найбільше подобається говорити, запитувати, перепитувати в різних людей про одне і те саме. Потреба у спілкуванні є потужним стимулом для розвитку комунікативної діяльності. Насамперед, зростає розуміння дитиною мовлення довколишніх й власне мовлення дитини стає більш ускладненим, фрази складаються з 5-6 слів, використовуються всі частини мови, вставні слова. Словниковий запас до кінця року збільшується в 3-4 рази, ширше використовуються дієслова, досягаючи до трьох років 800-1300 слів. В активному мовленні наявні іменники, дієслова та прикметники.

Розвиток граматичного ладу мовлення дитини в онтогенезі викликав інтерес у багатьох дослідників (А. Бородич, О. Гвоздев, Д. Ельконін, О. Леонтєв, Ф. Сохін, С. Цейтлін та ін.). Науковці вважають, що засвоєння граматичних законів побудови мовленнєвого висловлювання дитиною відбувається природно в процесі пізнавального розвитку – під час гри, маніпулятивних предметних дій, праці та інших видів дитячої діяльності.

О. Гвоздев виділяє наступні періоди формування граматичного ладу мовлення дошкільників.

I період – період речень, що складаються з аморфних слів-коренів (від 1 року 3 міс. до 1 року 10 міс.). Цей період має два етапи: 1) етап однослівних речень; 2) етап речень з декількох слів-коренів. На першому етапі (1 рік 3 міс. – 1 рік 8 міс.) дитина використовує лише невелику кількість слів для вираження бажань, потреб, вражень. Для уточнення використовуються жести, інтонація. Перші аморфні слова-корені не мають певної граматичної форми і означають в різних ситуаціях як дії, так і предмети. На другому етапі (1 рік 8 міс. – 1 рік 10 міс.) з'являються висловлювання з декількох незмінних слів-коренів, тобто формується фраза. Граматичний зв'язок між словами відсутній, вони поєднуються лише інтонаційно. У мовленні оточуючих увага акцентується лише на загальному значенні слова, а не на його формі.

II період – засвоєння граматичної структури висловлювання (1 рік 10 міс. – 3 роки). Цей період має три етапи: 1) етап формування перших форм слів (1 рік 10 міс. – 2 роки

1 міс.); 2) етап використання флексійної системи мови для вираження синтаксичних зв'язків між словами (2 роки 1 міс. – 2 роки 6 міс.); 3) етап засвоєння службових слів для вираження синтаксичних відносин (2 роки 6 міс. – 3 роки).

5. Етапи становлення зв'язного мовлення.

Прослідкуємо поетапність становлення зв'язного мовлення. На першому році життя в процесі емоційного спілкування з дорослими закладаються основи майбутнього зв'язного висловлювання. Першим з'являється ситуативне мовлення – дитина хоче щось конкретне саме зараз і тягне руку «Дай!». Пізніше розвивається контекстна форма – повідомлення про те, що було або буде без наявної зараз ситуації. Обидві форми мовлення не зникають у подальшому спілкуванні вже старших дітей. Дослідження А. Рузької та А. Рейнстейн довели, що у спілкуванні з дорослими частіше використовується ситуативне мовлення, а з однолітками – більш складніше контекстне.

На кінець першого року – початку другого року життя у дитини з'являються перші осмислені слова на позначення потреб і бажань. Вони використовуються і як запитання до когось, і як відповідь комусь. Одне слово вміщує у собі цілу фразу або навіть все повідомлення. Мовлення має діалогічну, ситуативну форму.

До кінця другого року життя діти спілкуються фразами з 2-3 слів, які мають вже певні граматичні ознаки. Це період активного діалогічного спілкування з дорослими, який має форми прохання, звертання, скарги, заборони. Розвивається фразове мовлення, яке ще аграматичне, але вже має логіку побудови.

На третьому році життя удосконалюється розуміння мовлення оточуючих, значно активізується і збагачується власне. Дитина дуже любить роздивлятися картинки, книжки, при цьому багато говорить, запитує, уважно і зацікавлено слухає казку. Мовлення дитини третього року починає набувати зв'язного характеру.

Тема 2

ВИРАЗНІСТЬ МОВЛЕННЯ ТА ПОРУШЕННЯ ФОНЕМАТИЧНОГО СЛУХУ

Мета: визначити основні характеристики виразності мовлення, його засобів; розвитку фонематичного слуху і сприйняття, фонологічної складової мовлення; види порушень звуковимови та зміст методики логопедичної роботи при фонетичних порушеннях.

План

1. Виразність мовлення та засоби виразності.
2. Розвиток фонематичного слуху і сприйняття.
3. Розвиток фонологічної складової мовлення.
4. Порушення звуковимови та їх причини.
5. Методика роботи при порушеннях звуковимови.
6. Фонематичний аналіз.
7. Види фонетичних порушень.

Зміст лекції

1. Виразність мовлення та засоби виразності.

Мовна практика свідчить, що мовлення здатне збуджувати увагу, викликати інтерес людей до сказаного чи написаного. Ці особливості культури мовлення називають *виразністю*. У мові є невичерпні запаси засобів, які роблять наше мовлення виразним. Це, насамперед, засоби художнього мовлення і засоби звукового мовлення. Виразність включає в себе й образність мовлення. Ця його якість передбачає вживання слів і словосполучень у незвичному, метафоричному значенні, що дає можливість образно, художньо відтворювати дійсність. Отже, виражальні засоби можуть бути образними і необразними. Це залежить від стилю висловлювання. Так, наприклад, виразність художнього стилю досягається всіма мовними засобами, а наукового тільки тими, яким об-

разність не властива.

Виразність мовлення включає такі *засоби*, як інтонація, логічний наголос, звукове оформлення тексту, емоційно забарвлені слова, вирази і фігури поетичного синтаксису. Деякі з цих засобів характерні тільки для усного мовлення.

Експресія мовлення, за Б. Головіним, – це комунікативна якість культурного мовлення, особливість його структури, яка впливає не лише на свідомість, а й на емоції читача і слухача, підтримуючи його увагу та інтерес.

Основним засобом виразності звукового мовлення є *інтонація*. Це «найважливіша прикмета звукового усного мовлення, засіб оформлення будь-якого слова або сполучення слів у певній позиції, уточнення його комунікативного змісту та емоційно-експресивних відтінків».

Розрізняють такі структурні компоненти інтонації:

- ❖ мелодика (підвищення і зниження сили голосу у фразі);
- ❖ ритм (чергування наголошених і ненаголошених, довгих і коротких складів);
- ❖ інтенсивність (сила і слабкість вимови, що пов'язані з посиленням або послабленням видиху);
- ❖ темп (швидкість або повільність мовлення в часі і тривалість паузи між мовленнєвими відрізками);
- ❖ тембр (звукове забарвлення, що надає мовленню певних емоційно-експресивних відтінків (веселий, сумний тощо);
- ❖ фразові й логічні наголоси (служують засобом виділення мовленнєвих відрізків чи окремих слів у фразі).

Наголос – компонент інтонації, що ґрунтується на інтенсивності, силі звука. Розрізняють *словесний* наголос (своєрідна силова і тональна вершина слова, «критична точка», через яку здійснюється інтонаційний рух фрази) і *змістовий* (синтагматичний, фразовий і логічний).

Умовні жести може зрозуміти не кожен учасник комунікації, оскільки вони мають національний, вузькоспеціальний, рідко – інтернаціональний характер. Слов'янська система умовних жестів характеризується невеликою кількістю загально-

прийнятих жестів, пов'язаних із мовленнєвим етикетом (жести, що позначають привітання, згоду, заперечення тощо).

2. Розвиток фонематичного слуху і сприйняття.

Дослідження вчених свідчать, що початок етапу формування *фонематичного слуху* припадає на десятий місяць життя дитини. Саме в цей період вона поступово починає звертати увагу на звукове оформлення слів, виникають перші слова. Проте мовлення дитини в цей період не є калькою засвоєного від дорослих. Засвоюючи слова, вона підпорядковує цей процес власним принципам, створюючи ніби проміжну систему мовлення, яка на даному етапі задовольняє її комунікативні потреби.

Як зазначає Є. Соботович, у віці двох років перцептивний рівень слухового сприймання (фонематичний слух) дитини є практично повністю сформованим. Це можна прослідкувати в умінні дитини диференціювати на слух усі фонемати рідної мови, стабілізації її слухового сприймання. Результатом є активне збільшення імпресивного та експресивного словника дитини на кінець другого року життя.

Результати дослідження вчених (О. Гвоздева, Р. Левіної, Є. Соботович, В. Тищенко, М. Швачкіна та ін.) вказують на те, що у дітей, за умов звичайного розвитку, на основі сформованого у дворічному віці фонематичного слуху, відбувається подальше формування *фонематичного сприймання*.

Виділення звуку [з] серед звуків, близьких за акустичною та артикуляційною ознаками. Звуки: [с], [з], [с'], [ш], [ц], [ц']. Склади: са, за, со, ша, цо, су, зи, си. Слова собака, зайчик, сонечко, шапка, сова, садок та ін. Дитина піднімає руку або плескає в долоні, якщо почує звук [с].

В процесі подальшої комунікації удосконалюються навички фонематичної та артикуляційної диференціації звуків, власне мовлення виходить на якісно новий рівень. Закінчується цей процес до чотирьохрічного віку.

3. Розвиток фонологічної складової мовлення.

Розвиток фонологічної складової мовлення дитини у перші місяці життя відбувається під впливом емоційного спілкування з близькими людьми. Саме тому дитина в перших звукокомплексах наслідує *мелодійне та інтонаційне забарвлення мовлення* дорослих. Це підтверджують дані досліджень науковців О. Винарської, Д. Ельконіна, Л. Журби, Є. Мастюкової та ін. З поступовим розвитком пізнавально-комунікативної активності у системі фонації дитини з'являються нові, більш складні відтінки. Фаза дитячого гуління характеризується здебільшого емоційним забарвленням, але з переходом до періоду белькоту у ньому з'являється вокальне оформлення. В період з 5-6 місяців і приблизно до 9-10 місяців дитячий белькіт і псевдослова звучать з висхідною чи низхідною силою в залежності від типу висловлювань дорослих, яких наслідує дитина.

Після 12-14 місяців у мовленні наявна інтонаційно та мелодійно оформлена фраза, до складу якої входить декілька аморфних або повноцінних слів.

4. Порушення звуковимови та їх причини.

Найпоширенішими недоліками мовлення в дітей дошкільного віку є порушення звуковимови. Зазвичай порушуються такі групи звуків: свистячі (з, з' с, с', ц), шиплячі (ш, ж, ц, щ), сонорні (л, л', р, р', ј), задньоязикові (к, к', г, г', х, х'), дзвінкі (в, з, ж, б, д, г), м'які (т', д', н').

У деяких дітей порушується лише одна група звуків, наприклад, тільки шиплячі або задньоязикові. Таке порушення звуковимови визначається як *просте (часткове), або монорфне*. У інших дітей порушуються одночасно дві або кілька груп звуків, наприклад, шиплячі та задньоязикові або свистячі, сонорні та дзвінкі. Таке порушення звуковимови визначається як *складне (дифузне), або поліморфне*.

У будь-якій з вищезгаданих груп розрізняють три форми порушення звуків:

- *спотворена вимова звуку*. Наприклад: [р] горловий, коли звук утворюється вібрацією м'якого піднебіння, а не кінчика язика;

- *відсутність звуку у мовлені дитини*, тобто невміння вимовляти його. Наприклад: «коова» (корова);

- *заміна одного звуку іншим*, наявним у фонетичній системі цієї мови. Наприклад: «Колова» (корова).

Причиною спотвореної вимови звуків зазвичай є недостатня сформованість чи порушення *артикуляційної моторики*. При цьому діти не можуть правильно виконувати рухи органами апарату артикуляції, особливо язиком, в результаті чого звук спотворюється, вимовляється нечітко. Подібні порушення називаються *фонетичними* (деякі автори дають їм визначення антропофонічні або моторні), тому що при цьому фонема не замінюється іншою фонемою з фонетичної системи даної мови, а звучить спотворено, але це не впливає на зміст слова.

Причина заміни звуків зазвичай полягає у недостатній сформованості *фонематичного слуху* або в його порушеннях, внаслідок чого діти не чують різниці між звуком та його замінником (наприклад, між [р] і [л]). Подібні порушення називаються *фонематичними* (деякі автори дають їм визначення фонологічні або сенсорні), тому що при цьому одна фонема замінюється іншою, внаслідок чого порушується зміст слова. Наприклад, рак звучить як «лак», річка – як «лічка», коса – коза.

Буває, що у дитини звуки однієї групи замінюються, а звуки іншої спотворюються. Наприклад, свистячі [с], [з], [ц] замінюються звуками [т], [д] (собака – «тобака», замок – «дамок», цапок – «тапок»), а звук спотворюється. Такі порушення називаються *фонетико-фонематичними*.

5. *Методика роботи при порушеннях звуковимови.*

Знання форм порушення звуків допомагає визначити методику роботи з дітьми. При фонетичних порушеннях звуковимови більше уваги слід приділяти розвитку апарату артикуляції, дрібної і загальної моторики. При фонематичних порушеннях

основний акцент робиться на розвитку мовленнєвого слуху і, як одного з його компонентів, фонематичного слуху.

Т. Філічева, Н. Чевельова пропонують починати роботу з виховання фонематичної сторони мовлення з розвитку фонематичного слуху. Таке навчання ведеться спочатку на матеріалі немовних звуків, поступово вводяться звуки мовлення, що правильно вимовляються дітьми і ті, які тільки ставляться (або виправляються або вводяться в самостійне мовлення дитини). Крім того, з перших занять паралельно проводиться робота з розвитку *слухової уваги та слухової пам'яті*. Така двояка спрямованість занять дозволяє досягати найефективніших результатів у розвитку фонематичного сприйняття. Адже невміння прислухатися до мовлення оточуючих часто є однією з причин неправильної звуковимови. У процесі логопедичних занять дитина повинна, перш за все, опанувати вміння контролювати свою вимову і виправляти її, порівнюючи мовлення оточуючих з власним.

Поруч із корекцією слухового сприймання, велику увагу приділяють *розвитку слухової уваги та контролю, мовно-слухової пам'яті* у процесі виконання різних вправ і завдань.

Наведемо приклади:

1. Виконання дитиною доручень (інструкцій) з подальшим словесним звітом про їх виконання. Мета цих вправ – привчити дитину дослухатися до мовлення, привернути увагу до слухової сторони мовлення.

2. Впізнавання та запам'ятовування слів. Дітям пропонують підняти руку, якщо вони почують задане слово. Починають роботу зі слів, далеких за звучанням та значенням, переходячи на слова, які близькі за звуковим складом або значенням, можуть використовуватися навіть форми одного слова.

3. Оцінювання правильності вимови слів-паронімів. Педагог пропонує дітям розглянути малюнки, на яких зображено слова-пароніми, називає їх і просить дітей оцінити правильність його вимови. Це коза. (Ні, це коса). Це дрова. (Так, це трава). Це білка. (Ні, це гілка). Це мишка. (Ні, це миска) тощо.

4. Оцінювання правильності вимови слів-назв предметних малюнків. Педагог пропонує дітям розглянути малюнки. Він називає зображені на них предмети, зумисно спотворюючи вимову одного чи кількох звуків, і просить дітей оцінити правильність своєї вимови. Це шобака. (Ні, це собака). Це суба. (Ні, це шуба). Це рука, (так, це рука). Спочатку пропонується вимова, яка не є ідентичною до недоліку наявного в дитини. Інструкція: «Почувши правильну вимову плесни в долоні»).

5. Відтворення низки звуків, складів та слів, далеких, а потім близьких за акустичними характеристиками. Логопедичну роботу з розвитку здатності диференціювати фонем, можна умовно поділити на шість етапів:

1) впізнавання немовних звуків;

2) розрізнення однакових слів, фраз, звукокомплексів та звуків за висотою, силою та тембром голосу;

3) розрізнення слів, близьких за звуковим складом (на картинці зображено батон, дитина піднімає руку коли чує потрібне слово із ланцюжка: батон-котон-балон-подон-батон; на зображенні сумка: сумка-чумка-думка-сумка);

4) диференціація складів. Дорослий промовляє склади, серед яких зустрічаються склади зі звуками [с] і [ш]: [ла], [ше], [су], [ро], [ши], [са] тощо. Коли дитина почула один зі звуків, з яким проводиться диференціація, вона повинна показати відповідну картинку і назвати той звук і склад, який почула. Також можна по черзі промовляти склади, в яких присутні тільки звуки [с] і [ш]: [са], [ша], [се], [си], [шо] тощо, слідкуючи, щоб дитина безпомилково їх вимовляла.

5) диференціація фонем;

б) розвиток навичок елементарного звукового аналізу.

6. Фонематичний аналіз.

Фонематичний аналіз може бути елементарним та складним. *Елементарний фонематичний аналіз* – це виділення (впізнавання) звуку в слові, він у дітей дошкільного віку виникає спонтанно. *Більш складною формою* є вичленовування

першого та останнього звуку зі слова, визначення його місця (початок, середина чи кінець). І, нарешті, *найскладніша форма фонематичного аналізу* – визначення послідовності звуків у слові, їх кількості, місця стосовно інших звуків (після якого звуку, перед яким звуком). Такий фонематичний аналіз діти опановують лише у процесі спеціального навчання.

Л. Журова, виділяє такі рівні діяльності з виділення звуків у слові:

1. Дитина вимовляє слово, логопед інтонаційно виділяє у ньому потрібний звук, дитина повторює це інтонаційне виділення, логопед знову вимовляє слово з інтонаційним виділенням і вимовляє звук ізольовано.

2. Дитина вимовляє слово, логопед інтонаційно виділяє у ньому потрібний звук, дитина повторює це інтонаційне виділення, логопед знову вимовляє слово з інтонаційним виділенням і дитина вимовляє звук ізольовано. Дитина вимовляє слово, логопед інтонаційно виділяє у ньому потрібний звук, дитина повторює це інтонаційне виділення, дитина вимовляє звук ізольовано.

3. Дитина вимовляє слово, інтонаційно виділяє у ньому потрібний звук, вимовляє звук ізольовано.

4. Дитина вимовляє слово і вимовляє звук ізольовано.

Р. Левіна, що стояла біля витоків вітчизняної логопедії, була переконана, що з виборі шляхів і засобів подолання і попередження порушень мовлення в дітей необхідно орієнтуватися на корекційне навчання. Корекція загального недорозвинення мовлення ґрунтується на фонематичному сприйнятті та звуковому аналізі. Формування вузлових утворень дозволяє з найбільшою економією та доцільністю досягати педагогічного ефекту, тобто корекції недорозвинення мовлення.

Т. Ткаченко пише, що робота з формування фонематичного (звукового) аналізу неможлива без попередньої роботи з формування фонематичного сприйняття, в якій можна виділити кілька етапів:

1. Спочатку дітям пропонується розрізнення немовних

звуків, тобто звуків довкілля. Для цього дітям пропонують ігри: «Про що говорить природа», «Вгадай, що звучало?», таким чином привертається увага дітей до усіх звуків як таких, що оточують нас у повсякденному житті, розвивається інтерес, підтримується ініціатива дітей.

2. Для розрізнення пропонуються однакові звукокомплекси за висотою, силою та тембром. Особливо добре це завдання вирішується при спільній роботі логопеда та музичного керівника, оскільки саме на музичних заняттях створено всі необхідні умови та предмети для реалізації подібних завдань.

3. На цьому етапі діти вчаться розрізняти слова, близькі до звукового складу. Це завдання вирішується паралельно з розширенням та уточненням семантичних зв'язків слів. Для роботи пропонуються картки із зображенням слів, тобто слів, що відрізняються у вимові одним звуком. У процесі такої роботи діти засвоюють, що зміна лише одного звуку тягне за собою зміни змісту і значення всього слова (коза-коса).

4. Далі ведеться робота з диференціації складів. На цьому етапі роботи діти вчаться працювати зі складовими таблицями, порівнювати склади на слух при промовлянні, у власному та чужому мовленні (якщо відпрацьовані звуки у мовленні дитини вимовляються правильно). Також діти навчаються працювати парами (з іншими дітьми). Необхідна усвідомленість у цьому виді діяльності і значна самостійність.

5. Останнім етапом формування фонематичного сприйняття є диференціація фонем. Діти вчаться спочатку виділяти звук, співвідносити його з немовними звуками. Далі – виділяти звук у ряді звуків, далеких за акустичною та артикуляторною ознаками звуків, а потім – у ряді близьких звуків. Для цього логопед пропонує дитині уважно послухати ряд звуків і плеснути тоді, коли буде вимовлено певний звук. З урахуванням роботи, що послідовно проводиться, дитина досить швидко освоює подібні завдання.

7. Види фонетичних порушень.

Порушення груп звуків позначаються термінами, утвореними від назв грецьких букв, відповідних основному звуку кожної групи:

❖ фонетичні порушення свистячих і шиплячих звуків називаються *сигматизми*, а фонематичні – *парасигматизми* – від назви грецької букви сигма, що означає звук [с];

❖ фонетичні порушення звуків [л] і [л'] називаються *ламбдацизми*, а фонематичні – *параламбдацизми* – від назви грецької літери ламбда, що позначає звук [л];

❖ фонетичні порушення звуків [р] і [р'] називаються *ротацизми*, а фонематичні – *параротацизм* – від назви грецької букви ро, що позначає звук [р];

❖ фонематичні порушення звуку [j] називаються *йотацизми*, а фонематичні – *парайотацизми* – від назви грецької літери йога, що означає звук [j];

❖ фонетичні порушення задньоязикових звуків називаються *каппацизми*, а фонематичні – *паракаппацизми* – від назви грецької букви каппа, що означає звук [к].

Порушення груп дзвінких та м'яких звуків спеціальних термінів не мають – їх називають:

- ❖ дефекти дзвінкості;
- ❖ дефекти пом'якшення.

Таким чином, ми можемо говорити про сім видів неправильної вимови приголосних звуків мови. Кожен вид має кілька різновидів, наприклад, сигматизми можуть бути: міжзубний, бічний, носовий та ін.; парасигматизми – призубний, шиплячий та ін. Усі різновиди порушень мають свої особливості виправлення.

Тема 3

АРТИКУЛЯЦІЙНІ ОЗНАКИ ЗВУКІВ МОВИ.

ОПОРНІ ЗВУКИ ДЛЯ ПОСТАНОВКИ ПРИГОЛОСНИХ

Мета: визначити особливості артикуляції звуків мови та опорні звуки для постановки приголосних, засоби і способи постановки звуків.

План

1. Особливості артикуляції звуків мови.
2. Опорні звуки для постановки приголосних.
3. Засоби постановки звуків.
4. Три основні способи постановки звуку.

Зміст лекції

1. Особливості артикуляції звуків мови.

Розглянемо ознаки артикуляції звуків мови, знання яких дає логопеду можливість фіксувати увагу дітей на певних рухах органів апарату артикуляції, виявляти порушення в артикуляції звуків і знаходити найбільш ефективні шляхи їх усунення.

Різне звучання голосних і приголосних звуків визначається в основному тим, що порожнина рота може змінювати свою форму і об'єм завдяки наявності рухомих органів артикуляційного апарату (губ, нижньої щелепи, язика, м'якого піднебіння), а також роботою гортані.

При утворенні голосних (а, е, о, а, у, и) струмінь повітря, що виходить, не зустрічає в ротовій порожнині перешкоди і, навпаки, при утворенні приголосних вихідний струмінь повітря зустрічає в ротовій порожнині різні перепони.

При утворенні носових звуків (м, м', н, н') м'яке піднебіння опущене, повітря проходить через ніс. При утворенні ротових звуків (всі інші) м'яке піднебіння підняте, маленький язичок притиснутий до задньої стінки глотки, повітря потра-

пляє тільки в роту порожнину.

Дзвінками називаються приголосні звуки, утворені за участю голосу і шуму.

Глухими – приголосні, утворені тільки шумом.

Окремі дзвінки й глухі приголосні звуки становлять пари:

Дзвінки: [б], [б'], [д], [д'], [з], [з'], [дз], [дз'], [ж], [дж], [г], [г].

Глухі: [п], [т], [т'], [с], [с'], [ц], [ц'], [ш], [ч], [к], [х].

Не мають пар дзвінки звуки: [в], [м], [н], [н'], [л], [л'], [р], [р'], [й].

Не має пари глухий звук [ф].

Потренуйся: 1. Прочитай вірші. Знайди пари слів, що різняться дзвінками і глухими приголосними. Випиши їх, підкресли парні дзвінки – глухі приголосні.

В дощ шукав у лісі гриб, й захворів тепер на грип.

Лікував я довго зуб, на обід поїв лиш суп.

Вийшла Галя на торжок сливу продавати.

Спродалася – та й від зливи почала тікати.

2. Заміни глухий приголосний дзвінком. Запиши слова, що утворилися. Склади речення з двома словами на вибір.

Коса – ... миска – ... ліс – ...

дочка – ... душ – ... плоди – ... жито – ... жити – ...

Звуки поділяються на дві групи: за способом утворення та за місцем утворення

Спосіб утворення відбиває характер перешкоди, тобто у вигляді чого вона утворюється: змичка органів артикуляції, щілина з-поміж них тощо.

Щілинні (фрикативні) – органи артикуляційного апарату зближуються між собою, утворюючи щілину, в яку йде струмінь повітря, що видихається:

[ф], [ф'], [в'] – нижня губа утворює щілину з верхніми зубами;

[с'], [з], [з'] – передня частина спинки язика утворює щілину з верхніми зубами та яснами – м'якими тканинами, що покривають альвеолярний (луночковий) край щелепи від шийок зубів і переходять у слизову оболонку піднебіння;

[ш], [ж], [щ] – піднятий широкий кінчик язика утворює щілину з альвеолами або твердим піднебінням. Може бути правильне звучання шиплячих звуків при їх нижній артикуляції (кінчик язика знаходиться за нижніми зубами, а щілина утворюється передньою частиною спинки язика з альвеолами або твердим піднебінням);

[х], [х'] – задня частина спинки язика утворює щілину з м'яким піднебінням;

[j] – середня частина спинки язика утворює щілину з твердим піднебінням.

Смично-вибухові – органи апарату артикуляції утворюють смичку, а потім ця смичка з шумом вибухає повітряним струменем, що виходить з рота:

[п], [п'], [б], [б'] – смичку утворюють губи;

[т], [т'], [д], [д'] – передня частина спинки язика утворює смичку з верхніми зубами або альвеолами;

[к], [к'], [г], [г'] – задня частина спинки язика утворює смичку з м'яким піднебінням або заднім краєм твердого піднебіння.

Смично-щілинні (афrikати) – органи апарату артикуляції замикаються, але смичка не вибухає, а переходить в щілину, тобто це приголосні зі складною артикуляцією, що мають смичний початок і щілинний кінець, причому перехід від однієї артикуляції до іншої відбувається непомітно:

[ц] – передня частина спинки язика при опущеному кінчику язика спочатку утворює смичку з верхніми зубами або альвеолами, яка непомітно переходить у щілину між ними;

[ч] – кінчик язика разом з передньою частиною спинки язика утворює смичку з верхніми зубами або альвеолами, що переходить непомітно в щілину між ними (правильне звучання буває і при нижньому положенні кінчика язика).

Смично-прохідні – органи артикуляційного апарату утворюють смичку, але для струменя повітря, що виходить, залишається прохід в іншому місці:

[м], [м'] – смичку утворюють губи, повітряний струмінь

йде через ніс;

[н], [н'] – передня частина спинки язика утворює смичку з верхніми зубами або альвеолами, повітряний струмінь йде через ніс;

[л], [л'] – кінчик язика утворює смичку з альвеолами або верхніми зубами, повітряний струмінь йде з боків язика, між язиком і щогою.

Тремтячі (вібранти):

[р], [р'] – кінчик язика піднятий вгору і ритмічно коливається (вібує) в повітряному струмені, що проходить.

Місце утворення визначається рухомими органами (язиком або губами), які утворюють перешкоду для повітряного струменя, що виходить.

Губно-зубні: [п], [п'], [б], [б'], [м], [м'] – перешкода утворюється нижньою та верхньою губою.

Губно-зубні: [ф], [ф'], [в], [в'] – перешкода утворюється нижньою губою та верхніми зубами.

Передньоязикові: [т], [д], [н], [л], [л'], [р], [р'], [ш], [ж], [ч], [щ], [т'], [д'], [н'], [с], [с'], [з], [з'], [ц] – перешкода утворюється передньою частиною спинки язика.

Середньоязикові: [ј] (йот) – перешкода утворюється середньою частиною спинки язика.

Задньоязикові: [к], [к'], [г], [г'], [х], [х'] – перешкода утворюється задньою частиною спинки язика.

При класифікації приголосних звуків за ознаками артикуляторів, крім зазначених вище, необхідно ще враховувати і так звану додаткову артикуляцію – підйом середньої частини язика до піднебіння. Якщо до основної артикуляції звуку додається підйом середньої частини язика до піднебіння, утворюється м'який звук. У українській мові приголосні в основному парні за твердістю і м'якістю, наприклад, [л] і [л']: ложка – ліжка, луска – люстра тощо. Але є і непарні звуки: тільки тверді – [ш], [ж], [ц], тільки м'які – [ч], [щ], [ј].

2. Опорні звуки для постановки приголосних.

ОПОРНІ ЗВУКИ ДЛЯ ПОСТАНОВКИ ПРИГОЛОСНИХ			
	Звуки схожі за місцем походження	Звуки схожі за способом походження	Голосні звуки
С		Ф	І
Ш	Т, Р	С	
Р	Ж, Д, З	-	
Л	Д		И
К		Т	
Г		Д	
Х		С	
Й		З'	

Одним з важливих напрямів на підготовчому етапі є відпрацювання *опорних звуків* – подібних до порушених за артикуляцією (місцем або способом утворення), але тих, що вимовляються дитиною правильно. Відпрацювання опорних звуків передбачає наступне: уточнення артикуляції звуку та його правильної вимови в ізольованому вигляді, у складах, словах, реченнях.

3. Засоби постановки звуків.

Звук	Засоби постановки
[С]	За наслідуванням. Вимова опорних [і], [ф] при артикуляції [с]. Механічно від [т]: кінчик язика відводять зондом за нижні зуби, дитина вимовляє «та-та-та» = «са-са-са».
[З]	Від опорного щілинного [в] з механічною допомогою: при тривалій вимові [в] пальцем притискають нижню губу до основи нижніх різців. Виходить: вввззз. Поступово ізольоване звучання виходить без механічної допомоги. Встановивши органи мовлення в артикуляційному

	стані [с], дитина на фоні безперервного голосового звучання [е] ([и]) на одному тривалому видиху виробляє багаторазове висунення кінчика язика вперед, злегка торкаючись ним країв верхніх і нижніх різців, але так щоб повітря могло проходити через міжзубний простір. При цьому чується виразний з-з-з.
[Ц]	За наслідуванням. Від чергування [т] і [с], поступово прискорюючи темп.
[Ш]	За наслідуванням. Механічно від [с]: кінчик язика відводять зондом за верхні зуби, дитина вимовляє «са-са-са» = «ша-ша-ша».
[Ж]	Від [з]: кінчик язика поступово, не втрачаючи свого тремтіння, піднімається вгору (можлива механічна допомога), наближається до артикуляційного стану звуку [ж] і в цьому положенні закріплюється вправами.
[Щ]	За наслідуванням. Механічно: підняття зондом кінчика язика при промовлянні «сь» або «ся» = [щ] або склад «ща».
[Ч]	За наслідуванням. Від чергування [т] і [щ] поступово прискорюючи темп. Від вимови «ать»: підкласти шпатель під язик, підняти його до альвеол, одночасно натискаючи на кути губ, додаючи цим висунання їх вперед як при [ч].
[Р]	Від [д]: вправи «Дятел», «Барaban». Швидко і уривчато «стукати» кінчиком язика по верхніх альвеолах, вимовляючи [д] = «др». Від поєднання «дж»: вправа «Заведи моторчик» = «дррр». Постановка у 2 етапи: 1) фрикативний [р] від [ж], [з] або [д], можна від складів «жа», «за», «да»; 2) механічне досягнення вібрації за допомогою кульового зонда = [р], склади «ра», «дра».
[Л]	За наслідуванням. Від міжзубного вимовляння [а] чи [и].

[К]	За наслідуванням. Механічно: за допомогою шпателя, посилюючи натиск на язик і просуваючи його спинку назад: [к] від [т]: «та-тя-кя-ка»;
[Г]	За наслідуванням. Механічно: за допомогою шпателя, посилюючи натиск на язик і просуваючи його спинку назад: [г] від [д]: «да-дя-гя-га»;
[Х]	За наслідуванням. Механічно: за допомогою шпателя, посилюючи натиск на язик і просуваючи його спинку назад: [х] від [с]: «са-ся-хя-ха»;
[Й]	За наслідуванням. Механічно: за допомогою шпателя, посилюючи натиск на язик і просуваючи його спинку назад: [j] від [з]: «за-зя-ја».

Таким чином, відпрацьовуючи опорні звуки, ми вже на *підготовчому етапі* домагаємося їхньої чіткої вимови у складах, словах, фразях, що допомагає виробленню гарної дикції; привчаємо дитину виділяти опорний звук у складах, словах, фразях, що розвиває її фонематичний слух, дає практичне уявлення про такі поняття, як «звук», «слово», «речення». Все це сприяє розвитку мовнорухового і мовнослухового аналізаторів, формуванню навичок аналізу і синтезу слів і відповідно більш швидкій та успішній постановці та автоматизації порушеного звуку.

До наступного етапу – *постановки звуку* – можна переходити, коли дитина навчиться легко, швидко, правильно відтворювати основні рухи та положення органів артикуляційного апарату, необхідні для даного звуку, чітко відрізнити правильне звучання від спотвореного.

Мета цього етапу – домогтися правильного звучання ізольованого звуку.

Зміст роботи: об'єднання відпрацьованих на підготов-

чому етапі рухів і положень органів артикуляційного апарату та створення артикуляційної бази даного звуку, додавання повітряного струменя і голосу (для сонорних і дзвінких), відпрацювання вимови ізольованого звуку.

4. Три основні способи постановки звуку.

Перший спосіб – з наслідування, коли увагу дитини фіксують на рухах, положеннях органів апарату артикуляції (при цьому використовується зоровий контроль) і звучанні даної фонемі (слуховий контроль). Тим самим створюється основа для усвідомленого відтворення дитиною звуку. Додатково використовуються тактильно-вібраційні відчуття, наприклад, зворотною стороною руки перевіряється струмінь повітря при вимові звуку [ч] або вібрація голосових зв'язок при дзвінких звуках. У цьому способі широко використовуються опорні звуки. Наприклад, дитині пропонують вимовити звук [і] (логопед контролює разом з нею артикуляцію перед дзеркалом), потім зблизити зуби і пустити язиком «вітерець» так, щоб вийшов свист. В результаті ставиться звук [с].

Другий спосіб – з механічною допомогою. Він використовується, коли дитині буває недостатньо зорового, слухового та тактильно-вібраційного контролю. У цьому випадку доводиться допомагати органам артикуляційного апарату приймати відповідне положення або виконувати потрібний рух. Наприклад, для утримання широкого язика за верхніми зубами, для вироблення вібрації кінчика язика логопед може використовувати пласку вузьку ручку чайної ложки або шпатель, палець дитини (попередньо руки слід ретельно вимити) або щільно набиту ваткою довгу соску. При цьому способі часто користуються опорними звуками. Наприклад, запропонувавши дитині вимовити звук, логопед пласкою ручкою чайної ложки піднімає широкий передній край язика за верхні зуби і ставить звук [ш].

Третій спосіб – змішаний, коли використовуються всі можливі способи досягнення кінцевої мети – постановки правильної вимови ізольованого звуку.

Тема 4

ПОРУШЕННЯ ВИМОВИ СВИСТЯЧИХ ЗВУКІВ ТА ЇЇ ВИПРАВЛЕННЯ

Мета: охарактеризувати особливості порушення вимови свистячих звуків, види сигматизму, методи і прийоми постановки свистячих і шиплячих звуків.

План

1. Порушення вимови свистячих звуків, прийоми постановки в практичній діяльності.
2. Поняття сигматизму та його види.
3. Методи виправлення порушень вимови свистячих і шиплячих звуків.

Зміст лекції

1. Порушення вимови свистячих звуків, прийоми постановки в практичній діяльності.

Порушення вимови свистячих звуків, прийоми постановки в практичній діяльності. Артикуляція звуків [с], [с'], [з], [з'], [ц]. Перш ніж розглядати порушення вимови свистячих звуків [с], [с'], [з], [з'], [ц] треба знати їх правильну артикуляцію.

Артикуляція звуку [с]:

Губи – не напружені, розтягнуті, як при посмішці.

Зуби – зближені на 1-1,5 мм, верхні і нижні різці оголені. Кінчик язика широкий, знаходиться за нижніми зубами, у нижніх альвеол; передня частина спинки язика широка, вона піднімається до верхніх ясен і утворює з ними лінію у формі жолобка; середня частина спинки язика утворює по середині поздовжній жолобок, задня частина спинки язика незначно піднята, бічні краї язика щільно прилягають до внутрішньої сторони верхніх і частково нижніх бічних зубів, закриваючи

прохід струменя повітря з боків.

М'яке піднебіння – піднято, закриваючи прохід повітряному струменю до ротової порожнини.

Голосові зв'язки – розімкнені і не вібрують; повітряний струмінь вузький, холодний.

Звучання – шум, схожий на свист.

Артикуляція звуку [с']:

Губи – розтягнуті в «посмішку» більше, ніж при вимові звуку С, і напружені.

Зуби – зближені на 1-1,5 мм, верхні і нижні різці оголені. Кінчик язика за нижніми різцями, сильніше впирається в різці; середньопередня частина спинки язика більше вигнута і трохи переміщена вперед, ніж при вимові звуку [с], внаслідок чого порожнина між язиком і різцями значно скорочується (звужується); бічні краї язика ширші, ніж при промовлянні звуку [с] і більше направлено торкаються піднебіння, утворюючи більш вузький прохід для повітря.

М'яке піднебіння – підняте, притиснуто до задньої стінки глотки і закриває прохід повітряному струменю в носову порожнину.

Голосові зв'язки – розімкнені і не вібрують.

Звучання – звучить м'яко, глухо; шум вище, ніж при промовлянні твердого [с].

Артикуляція звуку [з]:

Губи – не напружені, розтягнуті, як при легкій усмішці, потім приймають положення наступного за ним голосного.

Зуби – зближені на 1-1,5 мм, верхні і нижні різці оголені. Кінчик язика широкий, знаходиться за нижніми зубами, у нижніх альвеол; передня і середня частина спинки язика трохи вище піднімається до верхніх ясен, ніж при вимові звуку [с], але напруга язика дещо слабше, він у формі поздовжнього жолобка між спинкою язика та альвеолами вужче, ніж при глухих [с] і [с']; задня частина спинки язика піднята, бічні

краї язика щільно прилягають до внутрішньої сторони верхніх і частково нижніх бічних зубів, закриваючи прохід повітряному струменю з боків.

М'яке піднебіння – піднято, закриваючи прохід повітряному струменю до носової порожнини.

Голосові зв'язки – зімкнені і вібрують.

Повітряний струмінь – вузький, холодний, але слабший і менш напружений, ніж при вимові звуку [с].

Артикуляція звуку [З']:

Губи – не напружені, розтягнуті, як при легкій усмішці, потім приймають положення наступного за ним голосного.

Зуби – зближені на 1-1,5 мм, верхні і нижні різці оголені. Кінчик язика широкий, знаходиться за нижніми зубами, у нижніх альвеол, вібрує; середньопередня частина спинки язика більш вигнута і трохи просунута вперед до верхніх ясен, ніж при вимові звуку З, щілина у формі поздовжнього жолобка між спинкою язика та альвеолами вужча, ніж при промовлянні глухих [с] і [с']; задня частина спинки язика піднята, бічні краї ширші і щільніше, ніж при вимові звуку [з], прилягають до внутрішньої сторони верхніх і частково нижніх бічних зубів (закриваючи прохід повітряному струменю з боків), напружені, торкаються піднебіння, утворюючи більш вузький прохід повітря.

М'яке піднебіння – підняте, притиснуте до задньої стінки глотки і закриває прохід повітряному струменю до носової порожнини.

Голосові зв'язки – зімкнені і вібрують.

Повітряний струмінь – вузький, холодний.

Артикуляція звуку [ц]:

Губи – при вимові звуку [ц] в нейтральній позиції.

Зуби – трохи розімкнуті на відстані 1-1,5 мм. Кінчик язика знаходиться за нижніми зубами; передня частина спинки язика в перший момент торкається верхніх ясен і альвеол,

створюючи смичку; потім під натиском струменя повітря, що видувається передня частина спинки язика відходить від верхніх альвеол і трохи опускається вниз, торкаючись тільки верхніх ясен і утворюючи щілину у формі жолобка; середня частина спинки язика в момент змички злегка згорблена, потім піднімається вище, утворюючи посередині поздовжній жолобок; задня частина спинки язика незначно піднята; бічні краї язика торкаються верхніх корінних зубів.

М'яке піднебіння – підняте, притиснуте до задньої стінки глотки і закриває прохід повітряному струменю до носової порожнини.

Голосові зв'язки – розімкнені і не вібрують.

Повітряний струмінь – помірний. Щоб розбиратися в недоліках вимови свистячих [с], [с'], [з], [з'], [ц] звуків треба знати всі види сигматизм.

2. Поняття сигматизму та його види.

До *сигматизм* належать відсутність і спотворення свистячих звуків. Якщо одна фонема замінюється іншою фонемою, наприклад Т (собака – Тобака або фобака), такі порушення називаються парасигматизмами.

Корекцію свистячих звуків потрібно починати з постановки звуку [с].

При *міжзубному сигматизмі*, коли кінчик язика просувається між верхніми та нижніми різцями, треба запропонувати дитині зблизити зуби, губи розтягнути в посмішку та в такому положенні спробувати вимовити подовжений звук [с]. Логопед при постановці звуку [с] користується спеціальним зондом, яким натискає на кінчик язика, опускаючи його таким чином за нижні різці. Утримуючи язик в такому положенні дитині пропонується подовжено повторити звук [с].

При *губно-зубному сигматизмі*, коли нижня губа піднімається до верхніх різців і утворюється звук подібний до [ф], [в], треба запропонувати дитині розкрити губи, дещо розкрити зуби, утворивши щілину між різцями та подовжено вимо-

вити звук [с]. Можна допомогти дитині, притримуючи своєю рукою її нижню губу, оголивши таким чином її різці.

При *зубному сигматизмі*, коли кінчик язика впирається у верхні та нижні різці, і заважає струменю повітря пройти вільно крізь зубну щілину, слід запропонувати дитині тримати передній край язика між нижніми та верхніми різцями, широко розпластавши його. У такому положенні язика, видихаючи повітря, дитина відчує його струмінь на кінчику язика, та відтворить звук, схожий на шепеляве (міжзубне) [с]. Після цього, широкий передній край язика, за допомогою шпателя або спеціального логопедичного зонду треба відсунути за нижні різці.

При *боковому сигматизмі*, коли кінчик язика впирається в альвеоли, а струмінь повітря проходить між кутніми зубами та боковими краями язика, треба спочатку навчити дитину дути з просунутим між губами широко розпластаним переднім краєм язика. Після цього вчити дитину дути перемістивши передній край язика у міжзубне положення. І тільки тоді, коли дитина навчиться спрямовувати повітряний струмінь посередині язика, за допомогою шпателя або спеціального логопедичного зонду, можна відсунути широкий передній край язика за нижні різці.

При *носовому сигматизмі*, коли корінь язика піднімається до м'якого піднебіння, яке опускається та утворює прохід для повітряного струменя, що видихається через ніс, треба добре попрацювати над формуванням правильного видиху повітряного струменю через середину ротової порожнини. Треба навчити та закріпити вміння дитини відчувати повітряний струмінь на кінчику свого язика, просунутого між зубами. Коли язик достатньо закріпиться в такому положенні, можна поступово переводити його кінчик за нижні різці, після чого тимчасова шепелява вимова заміниться на правильну артикуляцію звука [с].

При *шиплячому парасигматизмі* дитину необхідно відучити від звички напружувати язик та відтягувати його у глибоку рота. З цією метою рекомендується якомога довше за-

триматися на стадії міжзубної вимови звука [с] у складах, словах та фразах. Коли язик остаточно закріпиться у такому положенні, можна поступово переводити кінчик язика за нижні різці, що зазвичай відбувається автоматично.

Коли звук [с] буде поставлено, слід переходити до постановки звука [з]. При постановці звука [з] слід звернути увагу дитини на участь голосу при вимовлянні цього звуку. Це легко зробити поклавши долоню дитини на свою шию і вимовивши подовжено спочатку звук [с-с-с], а потім звук [з-з-з]. Таким чином дитина відчує вібрацію ваших голосових зв'язок при вимові звука [з].

При постановці звука [ц] можна запропонувати дитині пограти в гру «Посидь тихенько» Для цього розтягнути губи в посмішку, прикласти вказівний палець до губ і вимовити звуки «тс-тс-тс», а потім швидше «тс-ц-ц».

3. Методи виправлення порушень вимови свистячих і шиплячих звуків.

Порушення вимови звуків [с] і [з]. Види та їх особливості	Виправлення порушень вимови звуків [с] і [з]. Рекомендації щодо корекції на етапі постановки
<p>Міжзубна вимова – язик при артикуляції звуку знаходиться в положенні між зубами, що надає звуку розмите, нечисте звучання, шепелявість;</p>	<p>При міжзубній вимові необхідні вправи артикуляційної гімнастики, зокрема з використанням цукерок, крихт та інших «пристосовань», вправи на розвиток мовленнєвого дихання. Допомогти може артикуляція звуку [і], а також поєднання [і-е], при якому положення язика дуже схоже на потрібне для [с] і [з]. Увагу дитини потрібно звернути на те, що язик не повинен висуватись між</p>

	зубами, тобто спочатку потрібно навіть стуляти зуби, щоб поставити на шляху язика «огорожу».
<p>Призубна вимова – язик при артикуляції розташовується в районі щілини між верхніми і нижніми центральними зубами, через що повітря, що видихається, зустрічає на своєму шляху перешкоду – замість свистячого виходить шумний звук. Різновидом цього порушення є варіант заміни звуків [с] і [з] відповідно на звуки [т] і [д] (санки – танки, зайчик – дайчик). Такі заміни кажуть про порушення як вимовного процесу, так і процесу розпізнавання і розрізнення звуків – фонематичного сприйняття.</p>	<p>При призубній вимові потрібно спробувати зондом або за допомогою іншого відповідного предмета опустити язик до центральних нижніх зубів. Нехай дитина відчує нове положення язика, відчує проходження по ньому повітря. Якщо ж є заміни на [т] і [д], починати потрібно з розвитку вміння розрізняти звуки [с-т] і [з-д] на слух, а вже потім переходити до роботи над легким і тривалим видихом, потім розвивати вміння утримувати кінчик язика у нижніх центральних зубів, а губи – в посмішці. Дуже корисно дати дитині відчутти температуру повітря, що видихається (для цього піднесіть долоню дитини спочатку до свого рота і скажіть [с] довго – повітряний потік буде холодним).</p>
<p>Губно-зубна вимова – в артикуляції беруть участь губи, язик зберігає при цьому положення для свистячих звуків або не бере участі у вимові звуку, в результаті виходить звук, схожий на [в] і [ф] (санки – ванки, зайчик – файчик);</p>	<p>При губно-зубній вимові перед постановкою звуку розвиваємо вміння розрізняти і порівнювати звуки [с] і [ф], [з] і [в]. Використовуємо вправи для губ, корисна «усмішка». Компенсаторний рух нижньої губи вгору, яким користувалася дитина, потрібно загальмувати – для цього використовуємо поєднання [і є] та звук [і]. Одночасно вчимо утримува-</p>

	ти язик у нижніх центральних зубів. Іноді можна тримати неслухняну губу пальцем.
<p>Бокова вимова – повітря, що видихається, проходить не по середній лінії до передніх центральних зубів, а по одній стороні або по обидва боки язика, який при цьому може підніматися до верхніх зубів або знаходитися у нижніх, але відхилятися в бік. Звук при цьому виходить хлюпаючий, клекотливий, що додає мовленню нерозбірливого звучання;</p>	<p>При бічній вимові розробляємо язик, то розпластуючи його, то загострюючи, намагаємося утримувати широкого язика на нижній губі. Обов'язково потрібно тренувати видих, що йде центром язика. У якості опори можна використовувати звуки [ф] і [і], звук [ф] знадобиться для вироблення необхідного повітряного струменя, а [і] допоможе відпрацювати правильну позицію язика. Іноді поздовжній жолобок, потрібний для вимови, можна створити за допомогою палички або сірника, яку розташовують по центру язика і злегка натискають(або зондом Дзьобиком) Коли жолобок засвоєний, потихеньку укладаємо кінчик язика у нижніх зубів.</p>
<p>Шипляча вимова, язик опущений до низу, відтягнутий назад, напружений, повітря, що видихається проходить не по центру язика, а по всій його поверхні, звук нагадує м'який [шь] (Зіна любить загадки – Шіна любить жогадки);</p>	<p>При шиплячій вимові спочатку треба допомогти дитині розрізнити і зіставляти звуки [с] і [ш], [з] і [ж]. Коли це буде зроблено, використовуємо міжзубну вимову для того, щоб звернути увагу дитини на язик. Важливо виробляти вміння утримувати широкий язик у нижніх зубів. Опорою можуть служити звуки [ф] і [і], наприклад, дитина повинна вимовляти [ф] з язиком в положенні між зубами і</p>

	<p>поступово заводити язик за нижні зуби, поки не вийде [с] і [з].</p>
<p>Носова вимова – язик відтягнутий назад, корінь напружений, піднятий, повітря, що видихається проходить в ніс і виходить невизначене фрикання. Останнім часом це порушення стало зустрічатися частіше. Зазвичай носова вимова поширюється і на шиплячі звуки, а іноді і на [в] і [ф].</p>	<p>При носовій вимові вчимо дитину утримувати язик широким на нижній губі, потім переходимо до дуття на язик, затиснутий між зубами. Поступово відпрацьовуємо положення губ у посмішці, а язика – у нижніх зубів. Використовуємо звуки [ф] і [і], обов'язково зіставляємо [ф] і [х], так як артикуляція цих звуків дозволяє відчути різницю температури і форми видиху – при [ф] повітряний струмінь холодний, звужений. При [х] – теплий, розширений. Звертаємо увагу дитини на те, що при носовій вимові видиху з рота взагалі немає, тільки з носа. Для безпосередньої постановки дитина повинна довго вимовляти [ф], язик при цьому буде в положенні між зубами. Коли видих вийде досить тривалим, повільно заводимо язик за нижні центральні зуби. При постановці звуків використовуйте дзеркало – зоровий контроль за вимовою дуже важливий, не соромтеся багато разів показувати дитині правильну артикуляцію. При постановці м'якої пари – [с'], зверніть увагу дитини на більшу, ніж при [с], напругу язика, його вигинання до піднебіння, більшу активність кінчика язика.</p>

<p>Порушення вимови звуку [ц]. Види та їх особливості</p>	<p>Виправлення порушень вимови звуку [ц]. Рекомендації щодо корекції на етапі постановки</p>
<p>Міжзубна вимова – звук [ц] вимовляється з язиком, висунутим між зубами, звучить шепеляво</p>	<p>При міжзубній вимові корисні будуть артикуляційні вправи, які зміцнюють язик, розвивають точність його рухів, як для [с]. Можна запропонувати дитині вимовляти один за одним звуки [т] і [с], поступово прискорюючи темп ([тс-тс-тс]).</p>
<p>Призубна вимова – кінчик язика притискається до країв верхніх і нижніх центральних зубів, утворюється смичка, через яку проходить повітря, що видихається, тому замість звуків [т] і [с], які входять до складу [ц], чується тільки [т] або [ть] (цар – тарь, тярь);</p>	<p>При призубній вимові ставимо [ц] за наслідуванням, із зоровим, тактильним і слуховим контролем. Можна також вимовляти та-та-та-та, одночасно з цим зондом злегка зрушувати язик назад. Можна попросити дитину вимовляти звук [т-т-т-т], у цей час розсунути її губи, як для звуку [с], що допомагає отримати щілину слідом за смичкою. Іноді легше запропонувати дитині висунути розпластаний язик між зубами, потім зрушити язик за зуби.</p>
<p>Губно-зубна вимова – язик приймає положення, що підходить для артикуляції звуку [с], нижня губа піднімається до верхніх зубів, між губою і зубами утворюється щілина, через яку проходить повітря, що видихається, чується звук, схожий на [ф] та на [с] (цукор – фукор);</p>	<p>При губно-зубній вимові використовуємо зоровий контроль, оскільки дитина повинна перед дзеркалом освоїти правильне положення для звуку [ц], зрозуміти, що губа не бере участі у вимові звуку, навіть притримати губу, якщо одразу не вдається загальмувати її рух. Звук [ц] вимовляється перед дзеркалом при широкій посмішці, спочатку зазвичай</p>

	отримують [с], а потім і [ц].
<p>Свистяча вимова – язик приймає положення для артикуляції звуку [с], кінчик язика впирається в нижні зуби, на спинці утворюється жолобок, по якому через щілину проходить струмінь повітря, що видихається, замість [ц] чується [с];</p>	<p>При свистячій вимові намагаємося зміцнити м'язи язика, навчити дитину піднімати і опускати язик, напружувати і розслабляти кінчик язика, потім переходимо до вимови звуків [тс], повторюваних кілька разів, поки дитина не відчує в цьому звуку і змичку, і щілину, не відчує різницю в потоці повітря, що видихається: поштовх при [т] і тривалий потік при [с].</p>
<p>Бокова вимова – кінчик язика притискається до альвеол, сам же язик розташовується боком, одна сторона його піднімається до верхніх корінних зубів, або повітря проходить як при звуку [л], з обох боків язика;</p>	<p>При боковій вимові – треба спочатку навчити дитину дути з просунутим між губами широко розпластаним переднім краєм язика. Після цього вчити дитину дути перемістивши передній край язика у міжзубне положення. Коли дитина навчиться спрямовувати повітряний струмінь посередині язика, за допомогою шпателя або логопедичного зонду треба відсунути широкий передній край язика за нижні різці.</p>
<p>Носова вимова – кінчик язика відтягнутий назад, лежить на дні порожнини рота, корінь піднятий, напружений, наближається до м'якого піднебіння, повітря, що видихається, проходить в носову порожнину, чується гугнявий [х] (цокіт – хнокіт).</p>	<p>При носовій вимові відпрацьовуємо спочатку вміння видихати через рот на різні предмети, дмухаємо при міжгубному та міжзубному положенні язика, артикулюємо, просуваючи язик назад і за допомогою міжзубного звуку або наслідування, з механічною допомогою (зсуваючи язика назад у момент вимови звуку).</p>

<p>Шипляча вимова – кінчик язика відтягнутий назад, лежить на дні порожнини рота, язик напружений, спинка його вигнута до піднебіння, повітря, що видихається, проходить через щілину між спинкою язика і піднебінням, чується звук шу (цуцик – шушик);</p>	<p>При шиплячій вимові перш за все вчимо дитину розслаблювати і розпластувати язик, виводити його в передній відділ порожнини рота, потім язик можна встановити в міжзубне положення, отримати міжзубний звук [с], а після цього з механічною допомогою або наслідування зрушувати язик назад та ставити звук [ц].</p>
<p>Порушення вимови звуку [ч]. Види та їх особливості</p>	<p>Виправлення порушень вимови звуку[ч]. Рекомендації щодо корекції на етапі постановки</p>
<p>Міжзубна вимова – язик висовується між передніми зубами, замість звуку [ч] чується шепеляве, нечисте звучання;</p>	<p>При міжзубній вимові вчимо дитину піднімати язик до верхніх зубів при напіввідкритому роті і дмухати на піднятий язик. Звук [ч] можна поставити від звуку [т] або [ть], який вимовляється кілька разів з торканням кінчиком язика альвеол і поступовим відведенням язика назад. При цьому потрібно намагатися подовжувати струмінь повітря, що видихається, а дотик до альвеол замінювати на рух підйому до них. Можна допомогти дитині механічно. Коли дитина буде вимовляти міжзубний звук, шпателем чи зондом відвести язик вгору, так, щоб кінчик язика спочатку торкнувся альвеол, утворивши смичку ([т]), а потім відсунувся, утворивши щілину ([ш]). Видих не повинен при цьому припинятися. Можна по-</p>

	<p>просити дитину вимовляти поєднання, при цьому ви намагаєтесь зондом зрушити язик до верхніх зубів, а губи дитини відсуваєте вперед, злегка округляючи їх. Тоді замість ать, оть, ить буде звучати ач, оч, ич.</p>
<p>Призубна вимова – язик торкається альвеол (місце за верхніми зубами), напружується, бокові краї язика притиснуті до верхніх корінних зубів, може спостерігатися заміна звуку [ч] на [т] або [ть] (чайка – тайка, тьяка). Повітря, що видихається, проходить по штовхами, але не довго, тому що артикулятори утворюють тільки смичку, а для [ч] потрібно щоб повітря проходило через щілину;</p>	<p>При призубній вимові можна також з механічною допомогою відвести язик вгору, за верхні центральні зуби. У разі заміни [ч-т] перед початком роботи треба навчити дитину розрізняти і порівнювати ці звуки на слух, а також зіставляти їх за іншими ознаками – за тривалістю потоку повітря, що видихається. Можна попросити дитину промовляти [ть-ть-ть] або [ш-ш-ш-ш], також висунувши обидві губи дитини вперед.</p>
<p>Губно-зубна вимова – язик опущений донизу, відтягнений назад, бічні краї торкаються верхніх корінних зубів, а нижня губа піднімається до верхніх центральних зубів, між губою і зубами утворюється щілина, звук [ч] замінюється на [ф] (чайник – файнік). Повітря, що видихається, проходить у вигляді прохолодного і звуженого струменя;</p>	<p>При губно-зубній вимові спочатку проводимо розрізнення та порівняння на слух звуків [ч] та [ф]. Використовуємо вправи для губ для того, щоб зняти компенсаторний рух нижньої губи. Автоматизуємо рухи підйому язика вгору. Можна ставити звук за наслідуванням, для цього краще посадити дитину перед дзеркалом, тоді їй буде зручно стежити за рухами нижньої губи.</p>
<p>Бокова вимова – повітря,</p>	<p>При бічній вимові потрібно</p>

<p>що видихається, проходить не по середній лінії до передніх центральних зубів, а по одній стороні або по обидва боки язика, який при цьому може підніматися до верхніх зубів або знаходитися у нижніх, але відхилятися в бік. Звук при цьому виходить хлюпаючий, з клекотом, що додає мовленню нерозбірливого звучання;</p>	<p>навчити дитину піднімати язик вгору і утримувати його під піднебінням при напіввідкритому роті. Повітря, що видихається, повинне проходити по середній лінії язика, тому використовуємо вправи на здування і задування. Опорою можуть бути звуки [ш] і [т], при вимові яких можна відсунути язик вгору, підняти його до верхніх центральних зубів і продовжувати видих. За допомогою зонда утримуємо язик у альвеол, а шпатель затиснутий між зубами. Звук [ч] добре ставиться від поєднання [т-ш], повторюваного кілька разів.</p>
<p>Шипляча вимова – язик напружений, вигнутий, піднесений догори, а кінчик його опущений донизу, упирається в дно порожнини рота, повітря, що видихається, проходить по всьому язику, виходить звук, схожий на пом'якшений [ш] (чудо – шюдо);</p>	<p>При шиплячій вимові спочатку вчимо розрізняти і порівнювати на слух звуки [ч] і [ш]. Потім використовуємо вправи для язика – виробляємо вміння робити його широким і підняти за верхні зуби, а також утримувати там. При цьому порушені теж зручно ставити [ч] від [ш] з механічною допомогою, як описано вище.</p>
<p>Свистяча вимова – язик прилягає до нижніх центральних зубів, на спинці виділяється жолобок, бічні краї язика притискаються до верхніх корінних зубів, губи при цьому – в посмішці, зуби зближені, повітря, що видихається, прохо-</p>	<p>При свистячій вимові починаємо з розрізнення і порівняння на слух звуків [ч] і [с]. Потім пропонуємо дитині порівняти відчуття від температури повітря, що видихається при артикуляції – при [с] – прохолодне, при [ч] – тепле. Дитина повинна навчитися піднімати язик до верхніх зубів і</p>

<p>дить прохолодним звуженим струменем по середній лінії язика, звук [ч] замінений на [с] або [сь] (чіпси – сипси, сіпси);</p>	<p>за них утримувати язик у такій позиції та дмухати на язик. Можна використовувати подразнення, звернувши увагу дитини на рухи артикуляції, корисно робити це перед дзеркалом.</p>
<p>Носова вимова – язик опущений донизу, відтягнутий назад, задня частина спинки напружена, піднята, торкається м'якого піднебіння, повітря, що видихається, проходить в носову порожнину, замість звуку чується пирхання, що нагадує [х] з гугнявим відтінком (чубчик – хубчик).</p>	<p>При носовій вимові перш за все вчимо диференціювати видих з рота та з носа. Дитина повинна відчутти різницю між ротовим і носовим видихом. Потім потрібно освоїти рух підйому язика і дуття на нього – тут підійдуть всілякі вправи зі здуванням і задуванням. Опорою також є звуки [т] і [ш].</p>
<p>Порушення вимови звуків [ж] і [ш]. Види та їх особливості</p>	<p>Виправлення порушень вимови звуків [ж] і [ш]. Рекомендації щодо корекції на етапі постановки</p>
<p>Міжзубна вимова – язик висовується між передніми зубами, замість шиплячого чується шепеляве звучання;</p>	<p>При міжзубній вимові вчимо дитину піднімати язик до верхніх зубів при напіввідкритому роті і дмухати на піднятий язик. Як опору можна використовувати звук [т]. При цьому потрібно намагатися подовжувати струмінь повітря, що видихається, а дотик до альвеол замінювати на рух підйому до них. Можна допомогти дитині механічно – коли вона буде вимовляти міжзубний звук, зондом відвести язик вгору і відкривати при цьому рот. Видих не повинен при цьому припинятися.</p>

<p>Призубна вимова – язык торкається альвеол (місце за верхніми зубами), напружується, бічні краї язика притиснуті до верхніх корінних зубів, може спостерігатися заміна звуку [ш] на [т] і [ж] на [д] (шайба – тайба, жук – дук). Повітря, що видихається, проходить поштовхами, а не тривало;</p>	<p>При призубній вимові можна також з механічною допомогою відвести язык при артикуляції вгору, за верхні центральні зуби. У разі замін [ш] – [т], [ж] – [д] перед початком роботи треба навчити дитину розрізняти і порівнювати ці звуки на слух, а також зіставляти їх за іншими ознаками – за тривалістю потоку повітря, що видихається. Опорою може бути звук [с] – підйом язика при його артикуляції призведе до отримання звуку [ш].</p>
<p>Губно-зубна вимова – язык опущений вниз, відтягнутий назад, бічні краї торкаються верхніх корінних зубів, а нижня губа піднімається до верхніх центральних зубів, між губою і зубами утворюється щілина, звук [ш] замінюється на [ф], а [ж] – на [в] (шуба – фуба, жаба – ваба). Повітря видиху проходить у вигляді прохолодного і звуженого струменя;</p>	<p>При губно-зубній вимові починати треба з розрізнення та порівняння на слух звуків [ш] і [ф], [ж] і [в]. Потім знімаємо компенсаційний рух нижньої губи, виробляємо рухи підйому язика вгору та його утримання там. Можна ставити [ш] і від [с], відводячи язык до верхніх зубів і за них, а можна поставити звук за наслідуванням, тоді дитина стежитиме за рухами нижньої губи в дзеркалі.</p>
<p>Бічна вимова – повітря, що видихається, проходить не по середній лінії до передніх центральних зубів, а по одній стороні або по обидва боки язика, який при цьому може підніматися до верхніх зубів або знаходитися у нижніх,</p>	<p>При бічній вимові потрібно навчити дитину піднімати язык вгору і утримувати його біля піднебіння при напіввідкритому роті. Повітря, що видихається, має проходити по середній лінії язика, тому використовуємо вправи на здування і задування, з предметами і пристосуваннями. Опорою</p>

<p>але відхилятися в бік. Звук при цьому виходить хлюпаючий, з клекотом, що додає мовленню нерозбірливого звучання;</p>	<p>можуть бути звуки [с] і [т], при вимові яких можна відсувати язик вгору, піднімати його до верхніх центральних зубів і продовжувати видих. За допомогою шпателя утримуємо язик у альвеол, дитина в цей час вимовляє звук [с], а шпатель затиснутий між зубами.</p>
<p>Шипляча вимова – язик напружений, вигнутий, піднятий, а його кінчик опущений донизу, впирається в дно порожнини рота, повітря, що видихається, проходить по всьому язику, виходить звук, схожий на пом'якшений [шь] (Даша їла кашу – Дашя їла кашю);</p>	<p>При шиплячій вимові спочатку вчимо розрізняти і порівнювати на слух звуки [ш] і [шь]. Потім використовуємо вправи для язика – виробляємо вміння робити його широким та піднімати за верхні зуби, а також утримувати там. При цьому порушенні теж зручно ставити [ш] від [с] з механічною допомогою, як описано вище.</p>
<p>Свистяча вимова – язик прилягає до нижніх центральних зубів, на спинці виділяється жолобок, бічні краї язика притискаються до верхніх корінних зубів, губи при цьому – в усмішці, зуби зближені, повітря, що видихається, проходить прохолодним звуженим струменем по середній лінії язика, звук [ш] замінений на [с], а [ж] – на [з] (шуба – суба, живіт – зивіт).</p>	<p>При свистячій вимові – починаємо з розрізнення і порівняння на слух звуків [с] – [ш] і [з] – [ж]. Потім порівнюємо відчуття від температури повітря, що видихається при артикуляції – при [с] – прохолодне, при [ш] – тепле. Дитина повинна навчитися піднімати язик до верхніх зубів і за них, утримувати та дмухати на язик. Тут корисно наслідування перед дзеркалом, так дитині легше буде контролювати себе.</p>
<p>Носова вимова – язик опущений вниз, відтягнутий назад, задня частина спинки напружена, піднята, торка-</p>	<p>При носовій вимові перш за все вчимо диференціювати видих з рота та з носа, дитина повинна зрозуміти різницю у відчуттях.</p>

<p>ється м'якого піднебіння, повітря, що видихається, проходить в носову порожнину, замість звуку чується пирхання, що нагадує [x] з гутнявим відтінком.</p>	<p>Потім потрібно освоїти рух підйому язика і дугтя на нього у вправах зі здуванням та задуванням. Опорою також є звуки [с] і [т].</p>
<p>Порушення вимови звуку [щ]. Види та їх особливості</p>	<p>Виправлення порушень вимови звуку [щ]. Рекомендації щодо корекції на етапі постановки</p>
<p>Міжзубна вимова – язик висовується між передніми зубами, замість шиплячого чується шепеляве звучання;</p>	<p>При міжзубній вимові вчимо дитину піднімати язик до верхніх зубів при напіввідкритому роті і дмухати на піднятий язик. Опора – звук, який вимовляється довго. При цьому потрібно намагатися подовжувати струмінь повітря, що видихається, і поступово зрушувати язик назад. Можна допомогти дитині механічно – коли вона буде вимовляти міжзубний звук, шпателем відвести язик вгору і відкривати при цьому рот. Видих не повинен при цьому припинятися.</p>
<p>Призубна вимова – язик торкається альвеол (місце за верхніми зубами), напружується, бічні краї язика притиснуті до верхніх корінних зубів, може спостерігатися заміна звуку [щ] на [ть] (щука – тюка). Повітря, що видихається, проходить поштовхами, а не тривало, як це потрібно для щілин-</p>	<p>При призубній вимові можна також з механічною допомогою відвести язик при артикуляції вгору, за верхні центральні зуби. У разі заміни [щ] на [ть] перед початком роботи треба навчити дитину розрізняти і порівнювати ці звуки на слух, а також за тривалістю потоку повітря, що видихається. Опорою може служити звук [с'] – підйом язика при його артикуляції призведе до отриман-</p>

ного звуку;	ня звуку [ш], тому просимо дитину повторювати поєднання, механічно відводячи язик назад.
<p>Губно-зубна вимова – язик опущений донизу, відтягнутий назад, бокові краї торкаються верхніх корінних зубів, а нижня губа піднімається до верхніх центральних зубів, між губою і зубами утворюється щілина, звук [щ] замінюється на [фʼ] (щит – фіт). Повітря, що видихається проходить у вигляді прохолодного і звуженого струменя;</p>	<p>При губно-зубній вимові починати треба з розрізнення і порівняння на слух звуків [щ] і [фʼ]. Використовуємо вправи для губ. Виробляємо рухи підйому язика вгору і його утримання там, а також почергове напруження і розслаблення язика – висування жалом і розпластування. Можна поставити звук за наслідуванням, для цього краще посадити дитину перед дзеркалом.</p>
<p>Бокова вимова – повітря, що видихається, проходить не по середній лінії до передніх центральних зубів, а по одній стороні або по обидва боки язика, який при цьому може підніматися до верхніх зубів одним боком або обома боками або знаходитися у нижніх зубів, але відхилятися убік. Звук при цьому виходить хлюпаючий, з клекотом, що додає вимові нерозбірливого звучання;</p>	<p>При бічній вимові потрібно навчити дитину піднімати язик вгору і утримувати його у піднебіння при напіввідкритому роті, присмоктувати його до піднебіння і опускати. Повітря, що видихається, повинне проходити по середній лінії язика, тому використовуємо вправи на здування і задування. Опорою можуть бути звуки [с] і [ш], при вимові яких можна піднімати язик вгору, піднімати його до верхніх центральних зубів і продовжувати видих. За допомогою шпателя утримуємо язик у альвеол, дитина в цей час вимовляє звук [сь].</p>
<p>Шипляча вимова – язик напружений, вигнутий, піднятий, а кінчик його опуще-</p>	<p>При шиплячій вимові спочатку вчимо розрізняти і порівнювати на слух звуки [ш] і [щ]. Потім</p>

<p>ний вниз, язик менш напружений, ніж при [щ], упирається в дно порожнини рота, повітря, що видихається, проходить по всьому язику, виходить звук, схожий на [ш] (щенья – шенья);</p>	<p>використовуємо вправи для язика – виробляємо вміння робити його широким і піднімати за верхні зуби, а також утримувати там. При цьому порушенні теж зручно ставити [ш] від [сь] з механічною допомогою.</p>
<p>Свистяча вимова – язик притискається до нижніх центральних зубів, на спинці утворюється жолобок, бічні краї язика притискаються до верхніх корінних зубів, губи при цьому зближені, округлені, напружені, зуби зближені, повітря, що видихається проходить по середній лінії язика, звук [ш] замінено на [сь] (щупальце – сьупальце);</p>	<p>При свистячій вимові починаємо з розрізнення і порівняння на слух звуків [сь-щ]. Потім пропонуємо дитині порівняти відчуття від температури повітря, що видихається при артикуляції: при [сь] – прохолодне, а при [щ] – тепле. Використовуємо вправи для губ і язика, вчимо дитину піднімати язик до верхніх зубів і за них, вести язик по твердому піднебінні до межі з м'яким піднебінням, утримувати язик в позиції на губі і за зубами і дмухати на нього. Рекомендується також наслідування, при цьому увага дитини повертається до артикуляційних рухів, вправи виконуються перед дзеркалом.</p>
<p>Носова вимова – язик опущений вниз, відтягнутий назад, задня частина спинки напружена, піднята, торкається м'якого піднебіння, повітря, що видихається, проходить в носову порожнину, замість звуку чується пирхання, що нагадує [х] з гугнявим відтінком.</p>	<p>При носовій вимові перш за все вчимо видихати з рота на язик, дитина повинна зрозуміти різницю у відчуттях, чим відрізняється носова вимова від ротової. Потім потрібно освоїти рух підйому язика і дуття на нього – тут підійдуть вправи на здування і задування. Опорою є звуки [сь] і [ш].</p>

Тема 5

ВИКОРИСТАННЯ ЛОГОПЕДИЧНИХ ЗОНДІВ ПРИ ПОСТАНОВЦІ ЗВУКІВ

Мета: *познайомити студентів з інструментарієм для механічної постановки звуків мовлення та видами логопедичних зондів.*

План

1. *Інструментарій механічної постановки звуків мовлення.*
2. *Види логопедичних зондів, їх характеристика.*

Зміст лекції

1. *Інструментарій механічної постановки звуків мовлення.*

Механічні прийоми постановки звуків мовлення на сучасному етапі розвитку логопедії як науки розглядаються як такі, що потребують використання спеціальних логопедичних зондів.

Логопедичні зонди – це спеціальний інструментарій виготовлений з нержавіючої сталі, силікону, медичного пластику або з природних матеріалів таких як ебоніт, напівдорогоцінних каменів таких як онікс, бурштин тощо, які можна спеціально дезінфікувати, а тому багаторазово використовувати з метою постановки звуків мовлення у дітей.

Ці прийоми були сформульовані ще до того, як логопеди почали користуватися спеціальними зондами для постановки звуків мовлення. О. Правдіна, Є. Рау, В. Синяк пропонували використовувати при механічному способі постановки звуків мовлення шпатель, ручку чайної ложечки, пальці рук.

Самі зонди для постановки звуків мовлення у дітей були розроблені Ф. Рау і запропоновані для роботи з дітьми з вадами слуху. Проте у теперішній час вони більше використовуються у логопедії ніж у сурдопедагогіці.

2. Види логопедичних зондів, їх характеристика.

ШПАТЕЛЬ

Шпатель, гребінець. Цим зондом роблять шпательні дії (погладжування, вібрації на язиці) для розслаблення ведуть від кінчика до кореня язика, для активізації навпаки від кореня до кінчика, також шпателем можна легенько постукувати по язика. Також можна робити масаж бічної сторони язика. Піднімати язик догори. Розтягувати під'язикову вуздечку.

СОКИРА

Сокира використовується для постановки шиплячих, наприклад [ш], для цього потрібно підняти язик до гори та попросити дитину сказати [с]. Можна робити масаж язика-погладжувати, стукати. Також можна використовувати для розтягування під'язикової вуздечки.

ШАРИК

Шарик, використовуємо для того, щоб визвати погойдувані рухи вуздечки. Ставимо звук [р]. Дитина вимовляє

опорні звуки [д-д-д] або [дж-дж, дз] і, за допомогою вібрування зондом, переходить до [р].

ДОВГИЙ ДЗЬОБИК

Довгий дзьобик – з його допомогою формуємо жолобок для правильної артикуляції свистячих звуків.

КОРОТКИЙ ДЗЬОБИК

Короткий дзьобик використовують, якщо у дитини блювотний рефлекс і вона не пускає глибоко в рот. Також для того щоб дитина відчула положення язика при формуванні положення «гірка» – ці зонди нам потрібні при формуванні свистячих звуків.

КОЦЮБА

Коцюба – використовується для формування жолобка на язиці, дитина може сама тримати її і бачити правильне положення (наприклад, коли логопед тримає дзьобик він пе-

рекриває дитині своєю рукою огляд). Використовують для формування жолобка на язиці. Дитина може сама бачити та контролювати процес постановки звуку [с].

РАМКА

Рамка – використовується для постановки звуку [л] твердого. Зонд необхідно ввести між твердим та м'яким піднебінням та попросити дитину вимовити м'який [ля-ля-ля], і натиснути на спинку язика. Також для погладження всього язика зверху та знизу.

Тема 6
ЛОГОПЕДИЧНЕ ОБСТЕЖЕННЯ ДІТЕЙ
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

(за допомогою мовленнєвої картки)

Мета: *розкрити структуру і зміст логопедичного обстеження дитини дошкільного віку за допомогою мовленнєвої картки.*

Зміст лекції

Мовленнєва картка допоможе провести комплексне логопедичне обстеження та проаналізувати різні аспекти мовленнєвого розвитку дитини.

- ППП дитини та батьків, адреса, за якою мешкає, заклад дошкільної освіти, якщо відвідує.

- Анамнез (белькіт, гуління, слух).

- Обстеження артикуляційного апарату. Будова артикуляційного апарату. Прикус (при зімкнених зубах прогенія, прогнатія). Вузечка (може бути закоротка). Зуби (рідкі чи скупчені, великі, маленькі). Язик (великий, маленький, малорухливий, довгий). Поза язика (тримає, не тримає). Потужність видиху (довгий, міцний). Щоки (надуває, обидві, одну, здуває).

- Виконання артикуляційних вправ, перемикання з одної вправи на іншу, чітко або не чітко повторює за логопедом, в повному або не в повному обсязі. Салівація. Синкинезія.

- Міміка обличчя (жвава або дещо амемічна). Підняти очі догори, зажмурити очі, одне око, ліве, праве, опустити вії, посміхнутися показати зуби, сховати зуби.

• Обстеження звуковимови (порушена частково, більшість звуків, приголосні, шиплячі).

• Обстеження складової структури. Необхідно перевірити, як дитина вимовляє слова різної складової структури – зі збігом приголосних, а також багатоскладові слова і слова, що складаються з подібних звуків.

- Обстеження фонематичних процесів. Заміна, перестановка, пропуски та додавання звуків – все це може бути причиною недостатньо сформованих фонетичних (фонетика – наука про звуки мови) та фонематичних процесів (фонематичний слух – здатність до розпізнавання звуків мови).

- Обстеження граматичної будови мовлення допомагає усвідомити звуковий склад слова та його морфологічну будову, способи творення та зміни слів, закони сполучення слів у реченні. Виявляємо помилки при узгодженні іменника з числівником, помилки при відмінюванні прикметників, утворення якісної форми прикметників, зменшувально-пестливої форми, використання прийменників у мовленні та їхнє розуміння, використання часток і прикметників).

- Обстеження словникового запасу. Визначення вміння дитини співвідносити слово з певним предметом, дією та правильно вживати його в мовленні. Пасивний і активний словники, розвинені за віком чи ні. Синоніми, антоніми, дієслівний запас, узагальнюючі слова.

- Обстеження розуміння мовлення. Розуміння мовлення довколишніх є важливим показником повноцінного мовленнєвого розвитку дитини (розуміння мовлення на рівні діалогу; розуміння слів, що позначають предмети, дії, ознаки; розуміння інструкцій, розуміння фразового мовлення тощо). Розуміння 2-х, 3-х ступневої інструкції.

- Обстеження зв'язного мовлення. Вільно, правильно та лаконічно висловлювати свої думки – це справжнє мистецтво. Саме це і є кінцевим етапом логопедичної роботи.

- Особливою перевагою мовленнєвої картки з картинками є те, що до кожного завдання дібраний яскравий наочний матеріал (картинки та ілюстрації), завдяки якому батьки можуть з легкістю провести логопедичне обстеження вдома. Вам не потрібно буде шукати спеціальні картинки та іграшки для виконання тестових завдань. Усе необхідне Ви знайдете всередині мовленнєвої картки. Також у мовленнєвій картці містяться поетапні рекомендації щодо проведення логопеди-

чного обстеження в домашніх умовах.

- Обстеження дрібної моторики:

- Провідна рука;

- обсяг рухів: повний, неповний, чітко обмежений, темп (швидкий, повільний), спроможність переключитись (точна, неточна);

- координація (порушена, незначно порушення, неповна).

На основі отриманих даних на кожного дошкільника складаємо «Індивідуальний план мовленнєвого розвитку дитини з порушенням мовлення», що дозволяє, побачити ланки її мовлення, що випадають.

Обстеження дошкільника з мовленнєвими порушеннями і складені на його основі «мовленнєві плани корекційної роботи» дозволяють наочно і переконливо провести аналіз результатів обстеження мовлення дитини, виявити загальне й індивідуальне в розвитку дітей з мовленнєвими порушеннями.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бегас Л.Д. Логопедичні практикуми. Навчально-методичний посібник. Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2016. 123 с.

2. Логопедично-реабілітаційний супровід дітей із порушеннями психофізичного розвитку: монографія / А. І. Кравченко, Л.В.Мороз, Л.Л.Стахова, О.В.Ласточкіна, К.О. Зелінська-Любченко, І. В. Кравченко; за ред. А. І. Кравченка. Суми : ФОП Цьома С. П., 2021. 288 с.

3. Мартиненко І.В. Комунікативний тренінг для дошкільників з порушенням мовлення: навч.-метод. посібник. Харків: Ранок, 2018. 120 с.

4. Мороз Л. В., Кравченко А. І. Мовленнєва і сенсорні системи та їх порушення : навчальний посібник. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2019. 192 с.

5. Рібцун Ю.В. Дитина з порушенням мовленнєвого розвитку: посібник. Харків: Ранок, 2018. 256 с.

6. Рібцун Ю.В. Дошкільнятко: корекційно-розвивальна та навчально-виховна робота з дітьми з фонетико-фонематичним недорозвитком мовлення: навч.-метод. посіб. Тернопіль: Мандрівець, 2016. 192 с.

7. Савінова Н. В., Корнієнко І. В., Берегова М. І. Викладання курсу «Логоритміка та ігри в логопедичній роботі» студентам спеціальності «Спеціальна освіта (логопедія)»: Посібник. Миколаїв: Вчена рада МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2018. 210 с.

8. Соботович Є.Ф. Вибрані праці з логопедії. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. 308 с.

9. Шеремет М.К. Організація корекційно-розвивальної роботи в групах для дітей із порушеннями мовлення (орієнтовне планування та методичні рекомендації). Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2014. 186 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Розробник:

Ганна КАВИЛІНА – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри сімейної та спеціальної педагогіки і психології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

ДО НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПРАКТИКУМ З ЛОГОПЕДІЇ»

Авторська редакція

Виготовлено з готового оригінал-макету

Підписано до друку 01.05.2023 р. Папір офсетний.

Формат 60×90/16. Гарнітура «Times New Roman».

Ум.-друк. арк. 3,5.